

Załącznik-Kryzys w szkole szybkie reagowanie – „Poradnik Dyrektora”

Kryzys w szkole

Procedury, strategie reagowania na sytuacje kryzysowe.

Do realizacji w ramach zdania Zespołu ds. Przeciwdziałania Problemom Wychowawczym.

Podstawowe założenia

Procedury i strategie, jakie są przedstawione, pomyślane zostały jako narzędzie efektywnego reagowania na trudne lub zaskakujące sytuacje wychowawcze, które powinny być niezwłocznie zaaplikowane w systemowe działania gminne, m.in. w inne działania, przewidziane Strategią Rozwiązywania Problemów Społecznych do 2015 jak również działania związane z Gminnym Programem Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Programem Zapobiegania Narkomanii, Procedurą Pomocy Dziecku Krzywdzonemu i t. p. Proponuję plany i zmiany w systemie gminnym w odpowiedzi na powracające regularnie i wciąż spodziewane „fale” naprzemiennie: narastającego i malejącego zagrożenia -przemocą, przestępczością, aktami gwałtownego wandalizmu i autodestrukcji dokonywanych przez młodych ludzi, a także na tragedie wywołane tymi zachowaniami.

Szczególny obowiązek reagowania na niepokojące sygnały i zachowania uczniów spoczywa na nauczycielach. Szkoła, z racji swojego charakteru i swoich funkcji zobowiązana jest do wczesnego rozpoznawania problemów i podejmowania oddziaływań profilaktycznych (uprzedzających), wychowawczych (interwencyjnych), a czasami resocjalizacyjnych (naprawczych).

Podstawowym celem pracy jest pokazanie jak skutecznie zarządzać kryzysem w szkole, czyli jak redukować czynniki mające wpływ na wzrost skutków destrukcyjnych oraz jak wzmacniać czynniki ochronne, innymi słowy: celem jest umiejętne zaprogramowanie operowania czynnikami zmiany i oporu.

Założenia wstępne:

- działania prewencyjne powinny mieć pierwszeństwo przed restrykcjami, co nie oznacza rezygnacji z mądrego, dobrze uzasadnionego nacisku wychowawczego;
- jedynie skoordynowane, wielopłaszczyznowe, komplementarne działania różnych podmiotów mogą doprowadzić do osiągnięcia zakładanych celów;
- różne podmioty i organa gminne winny prezentować i promować jedną, spójną strategię w zakresie przeciwdziałania kryzysom wychowawczym;
- proponowane działania muszą mieć charakter systemowy, - wymogiem jest objęcie koncepcją, działaniem i badaniem skuteczności wszystkich aspektów krytycznych sytuacji wychowawczych;
- strategie powinny być strukturą dynamiczną, tj. uwzględniającą aktualny stan wiedzy, refleksji i działań w obszarze przeciwdziałania przestępczości, interwencji kryzysowej, profilaktyki uzależnień i in.;
- działania podejmowane w momencie kryzysu (interwencyjne) powinny być maksymalnie uproszczone;

- strategię: ich procedury, algorytmy stanowiąc mogą jedynie osnowę działań, których uszczegółowienie powinno być dostosowane do lokalnych warunków, odmienności każdego środowiska szkolnego, w tym również środowiska wiejskiego.

Procedury ogólne

Ogólny schemat zarządzania kryzysem w szkole

Kryzys, jako sytuacja nieodmiennie zaskakująca, mimo iż czasami przewidywana i spodziewana wymaga m.in. osobistego opanowania, adekwatnych, rzeczowych reakcji i poczucia odpowiedzialności. Ważne cechy ułatwiające skuteczne reagowanie na kryzys mogą być cechami osobniczymi (a więc, dostępnymi dla jednych, a dla innych nieosiągalnymi) lub wyuczonymi (a więc nabytymi w drodze, np. treningu). Jednak bardzo dużo zależy od opanowanych schematów działania, które na podobieństwo algorytmów np. w informatyce lub w dowodzeniu wojskowym prowadzą „krok po kroku” wykonawcę, ułatwiając podejmowanie trudnych decyzji.

Na początek, proponujemy ogólny schemat reagowania na różne zdarzenia kryzysowe.

- okres przed kryzysem - działania uprzedzające (przygotowanie, zapobieganie)
- okres kryzysu i bezpośrednio po kryzysie - działania interwencyjne(reagowanie)
- okres działań naprawczych (odbudowa)

Działania uprzedzające:

- zebranie informacji o skali zjawisk mających wpływ na powstanie kryzysu (identyfikacja potencjalnych ofiar, czynników spustowych, in.);
- poznanie dostępnej infrastruktury pomocy;
- poznanie skutecznych i dostępnych form pomocy;
- opracowanie planów kryzysowych i działań wg. algorytmów*, w tym procedur powiadamiania, ochrony i wsparcia psychicznego;
- praktyczne uzgodnienie form i zasad współpracy z potencjalnymi partnerami - uzgodnienie planów kryzysowych z poszczególnymi służbami (policją, strażą pożarną, G C Z K, PCZK.);
- wyznaczenie członków Szkolnego Zespołu Kryzysowego (Sz. Z. K.)*;
- ustalenie lokalizacji zbierania się Sz. Z. K.;
- rozpoznanie potrzeb szkoleniowych kadry;
- przeszkolenie i ćwiczenia w zakresie stosowania procedur, działań wynikających z planów kryzysowych;
- wizualizowanie procedur, planów, inne formy promocji - druk plakatów, ulotek, skryptów;
- przygotowanie zarządzających szkołą oraz Szkolnych Zespołów Kryzysowych do działań w kryzysie;
- "oswajanie" z psychologicznymi konsekwencjami narażenia na stres pourazowy, przekazywanie sugestii co do roli wzajemnej pomocy, pomocy specjalistycznej, ryzyka zachowań, reakcji destrukcyjnych.

Działania interwencyjne

- ochrona, kierowanie, łączenie*;
- działania formalne - powiadamianie organów nadrzędnych;
- zebranie Szkolnego Zespołu Kryzysowego;
- gromadzenie informacji o zdarzeniu, wstępna diagnoza;
- koordynowanie napływających informacji;
- inwentaryzacja problemów;
- szacowanie priorytetów, nadawanie rangi: umiarkowanie ważne/bardzo ważne/ekstremalnie ważne;
- ocena potrzeb;
- informowanie;
- koordynowanie i właściwe wykorzystanie zasobów ludzkich, oferowanej pomocy;
- doraźna pomoc psychologiczna - defusing*.

Działania naprawcze

- koordynacja współpracy z innymi zaangażowanymi w działania instytucjami;
- ocena potrzeb - ustalenie w jaki sposób zdarzenie wpłynęło na stan psychiczny ludzi (uczniowie, personel, rodzice) i funkcjonowanie szkoły;
- opracowanie programów poradnictwa kryzysowego adresowanego do poszczególnych grup - w tym uczniów i rodziców;
- koordynacja pracy osób zaangażowanych w pomaganie poszkodowanym, w tym: rozdzielanie zadań; monitorowanie stresu; budowanie powiązań; gromadzenie i udostępnianie materiałów; stałe gromadzenie informacji zwrotnych o efektywności działań.
- debriefing*;
- kierowanie do specjalistów.

Realizatorzy działań kryzysowych;

Realizacja wszelkich działań kryzysowych dotyczy bezpośrednio zaangażowanych w kryzys placówek, jak i instytucji nadzorujących, interweniujących i wspierających. Nie ma wątpliwości, że nawet najlepiej przygotowana szkoła nie poradzi sobie sama ze zdarzeniami o szczególnie ostrym, dramatycznym przebiegu. W niektórych jednak sytuacjach posiłkowanie się zewnętrznymi zasobami nie jest konieczne, a sukces zależy od sprawności zasobów wewnątrzszkolnych. Poniżej przedstawiamy próbą uporządkowania zasobów: „mapę”.

1. szkoła (obszar działań wewnątrzszkolnych):

- powołanie Szkolnego Zespołu Kryzysowego;
- opracowanie (adaptacja niniejszych) procedur na wypadek konkretnych zdarzeń;
- omówienie poszczególnych procedur w ramach innych zespołów szkolnych, np. wychowawczego;
- podejmowanie działań interwencyjnych przez wychowawców, nauczycieli, pedagogów, psychologów – niezwłoczne reagowanie na krytyczne zdarzenia wychowawcze;
- zwracanie się po pomoc i interwencję do instytucji wymiaru sprawiedliwości, wojska, OC, policji, straży miejskiej, straży pożarnej, pogotowia ratunkowego (wg. Kompetencji służb);

- podejmowanie współpracy z placówkami wsparcia ogólnego i specjalistycznego;
- organizowanie szkolnych form pomocy i wsparcia (np. udzielanie konsultacji pedagogicznych, zajęć socjoterapeutycznych. in.);

2.placówki wsparcia ogólnego (Gł. Specj. ds. Edukacji UG, Kuratorium, PPP, Rzecznik Praw Dziecka,* in.):

- wsparcie w działaniach kryzysowych wg, kompetencji;
- nadzór merytoryczny;
- badanie, monitorowanie skuteczności;
- edukacja;
- organizowanie treningów;
- koordynowanie wsparcia specjalistycznego;

3. placówki wsparcia specjalistycznego (CIK, placówki pomocy społecznej, ZOZ- y, lecznictwo uzależnień, placówki socjoterapeutyczne, terapeutyczne. resocjalizacyjne*):

4.

- wsparcie w rozwiązywaniu konkretnych problemów wychowawczych, sytuacji kryzysowych, podejmowanie działań prewencyjnych i badaniach przesiewowych na różnych etapach działania;

Przykładowy zakres obowiązków pracowników szkoły, na wypadek krytycznych zdarzeń szkolnych

Skuteczność działania w kryzysie zależy jest także od klarownego podziału obowiązków między pracownikami szkoły. Tak jak w dobrym zespole, każdy musi wiedzieć co ma robić, jakie są wobec niego oczekiwania, czego może oczekiwać od innych.

pielęgniarka/lekarz (jeśli są dostępni):

- udzielanie pierwszej pomocy przedmedycznej;
- zgłaszanie potrzeb pomocy medycznej (wg. oceny zagrożenia życia, zdrowia);
- aranżowanie osób towarzyszących uczniom odwiezionym się do szpitali;
- udzielanie uczniom informacji o ew. konsekwencjach dla zdrowia, jakie niesie ze sobą incydent;
- przekazanie lekarzom kluczowych informacji o sytuacji, poszkodowanych;

wychowawca:

- powiadomienie uczniów w klasie i podjęcie tematu w dyskusji (jeśli jest to właściwe*);
- niezwłoczne zidentyfikowanie uczniów potrzebujących porady, pomocy i zawiadomienie o tym psychologa, pedagoga lub specjalistę wspierającego szkołę;
- eskortowanie uczniów szczególnie pobudzonych, roztrzęsionych do miejsca udzielania pomocy;
- monitorowanie stanu uczniów w okresie późniejszym;
- towarzyszenie uczniom rannym, chorym;
- angażowanie zespołu klasowego w konstruktywne lub pożądane formy aktywności (w zależności od rodzaju zdarzenia);
- zmniejszać dolegliwość skutków, w okresie po zdarzeniu;

pedagog / psycholog:

- koordynowanie działań związanych z pomocą psychologiczną, w tym zgłaszanie zapotrzebowania wsparcia w tym zakresie;
- stałe udzielanie informacji - informacja jest podstawową formą pomocy w sytuacji krytycznej;
- pozostawanie w stałym kontakcie z wychowawcami;
- kontaktowanie się z sąsiednimi szkołami w sprawie ew. wsparcia w opiece nad uczniami;
- prowadzenie ewidencji uczniów, którym należy udzielać pomocy;
- informowanie rodziców/ opiekunów prawnych o konieczności udzielania pomocy i zachęcanie do kontynuowania stosownych form pomocy poza szkołą;
- pomoc rodzicom w zrozumieniu podstawowych, typowych reakcji ich dzieci na zdarzenie kryzysowe;
- pomoc pozostałemu personelowi szkoły w radzeniu sobie z własnymi reakcjami na zdarzenie kryzysowe;

sekretariat szkoły:

- kierowanie wszelkich telefonów, zapytań do osoby/instytucji wyznaczonej do kontaktów z mediami;
- zawiadamianie członków Szkolnego Zespołu Kryzysowego o miejscach, terminach spotkań;
- kierowanie służb interweniujących do miejsca incydentu, udzielanie informacji o topografii budynku, specyficznych cechach sytuacji.

Lista sprawdzająca - działania interwencyjne - ogólna

Ta lista stanowi narzędzie dla kadry zarządzającej szkołą na wypadek różnych krytycznych zdarzeń w szkole. Jej celem jest uporządkowanie działań i sprawdzenie, czy wszystkie niezbędne czynności zostały wykonane. Sprawdź, co już zrobiłeś, co Cię jeszcze czeka.

W okresie przed zdarzeniem, warto przejrzeć listę i zapamiętać najważniejsze czynności do wykonania

OSZACUJ ZDARZENIE

- a) ustal i potwierdź rodzaj zdarzenia;
- b) pozyskaj kluczowe informacje (co się stało, kto był zaangażowany, kto był świadkiem, jak zdarzenie się zaczęło);

WEZWIJ POMOC

- c) zadzwoń na policję (997, 112), straż pożarną (998, 112), pogotowie ratunkowe (999, 112), straż miejską (986, 112);
- d) rozpocznij realizację szkolnych procedur: ewakuacji, przeciwpożarowej, bombowej, inne (w zależności od zdarzenia);
- e) wezwij Szkolny Zespół Kryzysowy;

CHROŃ, ZAWIADAMIAJ

- f) zawiadom przez ogłoszenie (lub w inny dostępny sposób) personel szkoły;
- g) chronić* (odizoluj) wszystkich, którzy byli narażeni na niebezpieczeństwo;
- h) podejmij działania zapobiegające dezinformacji, chaosowi;

ZABEZPIECZ BUDYNEK, TEREN I KIERUJ (w zależności od rodzaju zdarzenia)

- i) upewnij się, że wszyscy pozostali uczniowie (personel) są bezpieczni;
- j) zarządzaj zamknięcie drzwi wejściowych;
- k) zamknij drzwi wewnętrzne tam, gdzie to możliwe;
- l) bądź w kontakcie z personelem szkoły, aby monitorować sytuację;
- m) łagodnie kieruj* uczestnikami zdarzeń;

CZEKAJ NA SŁUŻBY INTERWENIUJĄCE

- n) na bieżąco zawiadamiaj jednostkę policji/straży pożarnej o przebiegu zdarzeń, monitoruj o zmianach;
- o) zbierz świadków, poszkodowanych w zdarzeniu jeśli to możliwe;
- p) idź do miejsca, z którego można zarządzać akcją i czekaj na wezwaną służbę;
- q) zbierz kluczowe informacje niezbędne do dalszych działań;

USTABILIZUJ ELEMENTY SKŁADAJĄCE SIĘ NA SYTUACJE. KIERUJĄC SIĘ BEZPIECZEŃSTWEM

- r) zapewnij udzielanie pierwszej pomocy przedmedycznej rannym (zapewniając bezpieczeństwo uczestnikom);
- s) sprawdź obecność uczniów i personelu;
- t) zawiadom rodziców/opiekunów prawnych;
- u) zabezpiecz miejsce zdarzeń, ślady

WSPÓŁPRACUJ Z POLICJĄ LUB ODPOWIEDNIMI SŁUŻBAMI W ROZWIĄZANIU PROBLEMU

- v) pozostań w miejscu zarządzania, wspieraj służby interwenujące;
- w) dostarczaj informacji, w tym specyficznych, dotyczących zdarzenia, szkoły;
- x) kieruj współpracą personelu ze służbami;

ZAWIADOM, GDY SYTUACJA ZOSTANIE USTABILIZOWANA

- y) powiadom rodziców/opiekunów prawnych;
- z) współpracuj z służbami w działaniach po zdarzeniu;
- aa) powiadom, uspokój personel;

ZAINICJUJ DZIAŁANIA NAPRAWCZE

- bb) powiadom organ nadzoru;
- cc) zrób odprawę personelu;
- dd) poproś o pomoc instytucje wsparcia specjalistycznego
- ee) zaplanuj wznowienia rutynowych działań szkoły, tzw. Plan na „dnia następnego”.

Interwencja policji

Policja jako organ działający na podstawie szczególnego upoważnienia Ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji zobowiązana jest między innymi do ujawniania źródeł demoralizacji nieletnich oraz współudziału w ich likwidowaniu. Zadania w zakresie ujawniania nieletnich zagrożonych demoralizacją i rozpoznawania środowisk kryminogennych wykonują w toku codziennej służby wszyscy policjanci.

Policja działania swoje opiera na:

- Ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich;
- Ustawie o Policji;
- Zarządzeniu nr 590 Komendanta Głównego Policji z dnia 24 października 2003 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich.
- Zarządzeniu nr 1426 Komendanta Głównego Policji z dnia 23 grudnia 2004 roku w sprawie metodyki wykonywania czynności dochodzeniowe -śledczych przez służby policyjne wyznaczone do wykrycia przestępstw i ściganie ich sprawców.

Policja zajmuje się nieletnimi:

- do 18 roku życia w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji;
- w wieku 13-17 lat, wobec których prowadzone są postępowania o czyny karalne

Policjantom, wykonującym czynności służbowe przysługują między innymi uprawnienia do:

- legitymowania osób;
- ujęcia nieletniego;
- kontroli osobistej;
- przeglądania zawartości bagażu.

Ponadto, Policja wykonując czynności w stosunku do nieletniego sprawcy czynu karnego ma prawo do:

- przeszukania;
- zatrzymania;
- przesłuchania.

Uprawnienia nieletniego sprawcy czynu karnego, to:

- prawo do składania wyjaśnień,
- odmowa składania wyjaśnień lub odmowa odpowiedzi na pytania,
- złożenie przed Policją wyjaśnień na piśmie w przypadku, gdy nieletni będzie wolał opisać zdarzenie niż o nim mówić,
- korzystanie z pomocy obrońcy,
- składanie wniosków o dokonanie czynności w postępowaniu,
- złożenie zażalenia na czynności naruszające jego prawa,
- żądanie przesłuchania z udziałem ustanowionego obrońcy, którego niestawiennictwo nie tamuje przesłuchania,
- wystąpienie z inicjatywą o przeprowadzenie mediacji.

Obowiązki nieletniego sprawcy czynu karnego, to (m.in.):

- poddanie się oględzinom zewnętrznym ciała lub innym badaniom niepołączonym z naruszeniem integralności ciała,

- poddanie się czynnościom fotografowania i daktyloskopowania, « poddanie się niezbędnym dla postępowania badaniom psychologicznym i psychiatrycznym oraz badaniom połączonym z dokonaniem zabiegów na jego ciele (z wyjątkiem chirurgicznych) pod warunkiem, że dokonane są przez uprawnionego do tego pracownika służby zdrowia z zachowaniem wskazań wiedzy lekarskiej i nie zagrażają zdrowiu nieletniego, a przeprowadzenie ich jest nieodzowne. W szczególności nieletni obowiązany jest przy zachowaniu tych warunków poddać się pobraniu krwi, włosów lub wydzielin organizmu,
- stawiennictwo na każde wezwanie w toku postępowania karnego oraz zawiadomienie organu prowadzącego postępowanie o każdej zmianie miejsca zamieszkania lub pobytu trwającego dłużej niż 7 dni (o czym należy nieletniego uprzedzić przy pierwszym przesłuchaniu). W razie nie usprawiedliwionego niestawiennictwa nieletniego sprawcy czynu karalnego można go zatrzymać i doprowadzić przymusowo.

Interwencja Straży Gminnej

Straż Gminna, zgodnie z oczekiwaniami ustawodawcy zajmują się m.in. ochroną spokoju i porządku w miejscach publicznych, kontrola ruchu drogowego, współdziałaniem w akcjach związanych z ratowaniem życia, usuwaniem skutków klęsk, zabezpieczaniem miejsc przestępstw, katastrof, innych tego typu zdarzeń. Straż gminna, jako jednostka organizacyjna gminy, ze szczególną powagą traktuje obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa na terenie placówek oświatowych. Skuteczność przedsięwzięć zależy w dużej mierze od działań profilaktycznych na rzecz zapobiegania i zwalczania naruszeń prawa i leżących u ich podłoża zjawisk patologicznych. Funkcjonariusze pracują z dziećmi oraz młodzieżą w różnych placówkach: oświatowych, wychowawczych i terapeutycznych. Spotykają się z nimi także na festynach, koloniach i obozach. W trakcie tych spotkań mówią o potrzebie, przestrzegania przepisów prawa, tłumaczą zbieżność norm moralnych i prawnych, ostrzegają przed zagrożeniami, a także szczegółowo tłumaczą sens istnienia nakazów, zakazów i obowiązków prawnych. Rejon takiej placówki staje się także ich rejonem służbowym, w którym podejmują interwencje wobec sprawców przestępstw i wykroczeń. Sankcje stosowane wobec młodzieży to najczęściej: rozmowa w obecności dyrektora i pedagoga, obowiązek wykonania plakatu lub gazetki szkolnej o tematyce profilaktycznej, czy wreszcie stawienie się w komendzie Straży Miejskiej na rozmowę w obecności rodziców. Zdarzają się również wnioski o ukaranie kierowane do Sądu Rejonowego Wydziału Grodzkiego, Sądu Rodzinnego oraz Prokuratury.

Straż Gminna opiera swoje działania na:

- Ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich;
- Ustawie z dnia 29 sierpnia 1997 r. o strażach gminnych;
- Ustawie o Wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi.

W sytuacji, gdy dziecko popełnia czyn karalny (przestępstwo, wykroczenie):

- Przyjazd patrolu SG
- Ustalenie danych osobowych
- Doprowadzenie i przekazanie nieletniego do najbliższej jednostki Policji z notatką służbową wraz z wyznaczonym pracownikiem szkoły.
- Powiadomienie o zdarzeniu Rzecznika UG.

W sytuacji, gdy dziecko jest pod wpływem środków odurzających:

- Przyjazd patrolu SG
- Zebranie podstawowego wywiadu od dziecka, danych osobowych

- Powiadomienie jeżeli jest to możliwe prawnych opiekunów, rodziców
- Zawiadomienie pogotowia ratunkowego i przekazanie dziecka pod opiekę lekarza (lekarz wystawić musi zaświadczenie że dziecko jest zdrowe, odwiezienie małoletniego do domu pod opiekę rodziców , prawnych opiekunów przez funkcjonariuszy wraz z wyznaczonym pracownikiem szkoły albo przez lekarza do szpitala.) W takich przypadkach zawsze wzywana jest karetka pogotowia Następuje też sporządzenie notatki służbowej dla Referatu Profilaktyki w celu powiadomienie Sądu Rodzinnego dla Nieletnich.

W sytuacji, gdy dziecko jest pod wpływem alkoholu:

- Przyjazd patrolu SG;
- Zebranie podstawowego wywiadu od dziecka danych osobowych;
- Powiadomienie jeżeli jest to możliwe prawnych opiekunów, rodziców
- Zawiadomienie pogotowia ratunkowego i przekazanie dziecka pod opiekę lekarza (lekarz musi wystawić zaświadczenie że dziecko jest zdrowe, odwiezienie małoletniego do domu pod opiekę rodziców , prawnych opiekunów przez funkcjonariuszy, Izbę Wyrzeźwień wraz z wyznaczonym pracownikiem szkoły lub przez lekarza do szpitala);
- Odwiezienie do Izby Wyrzeźwień w celu dokonania badania lekarskiego, stanu ogólnego oraz zawartości alkoholu we krwi;
- Pozostawienie małoletniego na Izbie Wyrzeźwień - do momentu wytrzeźwienia,
- dziecko odbierają rodzice;

(Izba Wyrzeźwień ma obowiązek powiadomić Sąd Rodzinny oraz rodziców, prawnych opiekunów o zdarzeniu. Następuje też sporządzenie notatki służbowej dla Referatu Profilaktyki w celu przesłania informacji o zdarzeniu do Sądu Rodzinnego dla Nieletnich)

Procedury szczegółowe

Sposób reagowania - zamach samobójczy ucznia

Działania uprzedzające (przykładowo)

1. omówienie problematyki na forum Rady Pedagogicznej;
2. upowszechnienie procedur przewidywania zamachów samobójczych (np. list sprawdzających);
3. omówienie problematyki w ramach Szkolnego Zespołu Kryzysowego.
4. monitorowanie stanu psychicznego uczniów, reagowanie na symptomy ostrego, chronicznego stresu, objawy depresji;
5. dokonywanie (cyklicznie) badań przesiewowych pod kątem (czynników suicydogennych), np.: depresji, niedawnych doświadczeń urazowych (np. przemocy, nadużyć, gwałtu), przeżywanej żałoby.

Działania interwencyjne

1. ustal i potwierdź rodzaj zdarzenia;
2. nie pozostawiaj ucznia samego;
3. usuń wszystko, co może ułatwić realizację zamiaru;
4. bez rozgłosu przeprowadź ucznia w bezpieczne, ustronne miejsce;
5. zbierz wstępnie informacje o okoliczności zdarzenia;
6. wezwij pomoc (pogotowie, policje, straż) jeśli potrzeba;
7. zadbaj, żeby interwencja służb przebiegła dyskretnie;

8. towarzyszyć uczniowi-jesteś dla niego ważny;
9. zawiadom Dyrekcję Szkoły - Dyrekcja zawiadamia Gł. spec ds. Edukacji UG;
10. dokonaj szybkiej oceny dalszych zagrożeń, np. wg. klucza:

RYZIKO UMIARKOWANE:

NP. UCZEŃ MÓWI O SAMOBÓJSTWIE, NIE MÓWI, JAK TO ZROBI, NIE BYŁO WCZEŚNIEJSZYCH PRÓB

RYZIKO UMIARKOWANE:

NP. WYSTĄPIŁY CZYNNIKI PRZEDWYPADKOWE, UCZEŃ MÓWI JAK TO ZROBIŁ, BYŁY WCZEŚNIEJSZE PRÓBY

RYZIKO EKSTREMALNE:

NP. WYSTĄPIŁY CZYNNIKI PRZEDWYPADKOWE, UCZEŃ DOKONAŁ SAMOOKALECZENIA, PODJĄŁ INNE DZIAŁANIA ZAGRAŻAJĄCE ZDROWIU / ŻYCIU

11. zawiadom wychowawcę i członków Szkolnego Zespołu Kryzysowego, poinformuj o wynikach swojej oceny sytuacji (ryzyka);
12. powiadom rodziców / opiekunów prawnych;
13. dokonaj (cię) wyboru priorytetów działania uzależniając działania od oceny sytuacji
14. ustal (cię) strategię odpowiednią do uzgodnionych priorytetów;
15. chroń ucznia oraz inne osoby przed zbędnymi czynnikami traumatyzującymi (np. kontaktem z mediami, świadkami, itp.)

Działania naprawcze

1. dokonaj diagnozy ryzyka ponowienia zamachu (patrz: załącznik) uwzględniając, że odratowana osoba ma nadal poważne kłopoty z radzeniem sobie z problemami życiowymi;
2. bezwzględnie skonsultuj dalszą strategię z PPP, CIK lub placówką opieki zdrowotnej;
3. podejmij próbę zmobilizowania rodziny, aby udzieliła wsparcia bliskiemu, zapewniła mu bezpieczeństwo, wzmocniła wzajemne więzi.

Zamach, zamiar samobójczy ucznia - lista sprawdzająca

Lp.	Czynnik wysokiego ryzyka	TAK	NIE
1.	Czy uczeń mówi lub w inny sposób wyraża beznadziejność, bezradność?		
2.	Czy bezpośrednio lub pośrednio mówi o samobójstwie?		
3.	Czy w ostatnim czasie pozbywał się osobistych przedmiotów- przedtem dla niego ważnych?		
4.	Czy ostatnio zaczął izolować się, wycofywać z kontaktów, także z bliskimi kolegami?		
5.	Czy zaniechał zajęć, zabaw, dyscyplin sportu dotąd sprawiających mu przyjemność?		
6.	Czy napisał testament, list pożegnalny?		
7.	Czy używa wyrażeń, które wskazują na jakiś moment w czasie, który wiąże się z końcem, zaprzestaniem, odejściem, inną sytuacją?		

8.	Czy przeszedł niedawno zdecydowaną zmianę charakteru, nastroju, zachowania?		
9.	Czy ostatnio zmienił swoje nawyki, np. przestał dbać o wygląd ?		
10.	Czy ma problemy z jedzeniem, spaniem nieuzasadnione organicznie?		
11.	Czy podejmował wcześniej próby samobójcze?		
12.	Czy podejmuje jakieś szczególnie ryzykowne zachowania?		
13.	Czy doświadczył niedawno straty, traumy?		
14.	Czy daje wyraz swemu zainteresowaniu tematyką śmierci, umierania, życia po śmierci?		
15.	Czy fascynuje się postaciami kultury, innymi znanymi osobami, które zginęły samobójczo?		
16.	Czy spożywa alkohol, czy używa narkotyków?		

Odpowiedź twierdząca na więcej niż jedno pytanie wskazuje na poważne ryzyko samobójstwa.

Lista sprawdzająca - ryzyko ponownej próby samobójczej

Nawet najmniej groźna próba samobójcza wymaga wnikliwej analizy. Powinniśmy móc ocenić zarówno stan psychiczny jak i somatyczny tej osoby. Dlatego niezmiernie ważne jest, aby w jej pobliżu był lekarz i psycholog. Należy bardzo dokładnie przeanalizować całą sytuację i rozważyć ryzyko ponowienia takiej próby. Należy pamiętać, że czasami poprawa nastroju jest związana ze spadkiem napięcia, ulgą po próbie samobójczej i nie należy traktować go jako wyraz pogodzenia się z życiem.

Do diagnozy tego stanu przydatne mogą być kolejne pytania ujęte w kwestionariuszu, wymienione poniżej:

- W jakich okolicznościach dokonał(a) próby samobójczej?
- Jakie są przyczyny bezpośrednie i pośrednie samobójstwa?
- Czy to jest pierwsza próba samobójcza? Jeśli nie, to jak wyglądały poprzednie?
- Co się działo w ostatnim tygodniu przed próbą samobójstwa?
- Co się działo w ostatnim dniu/godzinach przed próbą samobójstwa?
- Jak się czuł(a) po odzyskaniu przytomności?
- Czy w rodzinie były śmierci samobójcze? Jeśli tak, to kto i kiedy?
- Czy w chwili próby samobójczej był(a) pod wpływem środków zmieniających nastrój?
- Czy było wcześniej leczenie psychiatryczne? Jeśli tak, to kiedy i z jakim rozpoznaniem?
- Czy z obecnej perspektywy ponowił(a) by próbę samobójczą?
- Czy w ostatnim okresie życia utracił(a) kogoś bliskiego?
- Jakich strat doznał(a) w swoim życiu? Jak one wpłynęły na historię życia?

Dzięki informacjom zebranych od ucznia możemy ocenić rodzaj myśli samobójczych i ich nasilenie; występowanie zawężenia presuicydalnego; rodzaj zachowania samobójczego oraz możliwości jego powtarzania; system wartości danej osoby i zasoby osobiste oraz bardzo ważne dla dalszej pracy nastawienie do udzielającego pomocy.

Sposób reagowania — żałoba po śmierci ucznia (uwaga: za wyjątkiem śmierci samobójczej)

Działania uprzedzające (propozycja):

1. omówienie procedury postępowania na forum Szkolnego Zespołu Kryzysowego;
2. omówienie tematyki stresu, traumy, żałoby, reakcji typowych dla stresu pourazowego na forum Rady Pedagogicznej

Działania interwencyjne

1. poinformuj nauczycieli/ wychowawców
2. przypomnij zasady kierowania dyskusją z elementami odreagowania z uczniami, na potrzeby godzin wychowawczych, innych lekcji (jeśli to możliwe: daj materiały instruktażowe)
3. poinformuj uczniów na forum klasy
4. opowiedz o okolicznościach śmierci uwzględniając życzenia rodziny zmarłego
5. stwórz możliwość uczestniczenia w ceremoniach pogrzebowych, uroczystościach o charakterze „wspominkowym” itp.

Działania naprawcze

1. oceń potrzeby - monitoruj stan psychiczny uczniów ze szczególnym uwzględnieniem reakcji stresu pourazowego, zwróć uwagę na uczniów, u których stwierdzasz szczególnie ostry lub chroniczny przebieg reakcji;
2. skonsultuj sytuację z pedagogiem/ psychologiem szkolnym lub specjalistą z PPP
3. zorganizuj debriefing (gdy tak ustalono po konsultacji z pedagogiem/ psychologiem);
4. ułatw kontakt ze specjalistami z placówek wsparcia zewnętrznego, kieruj.

Sposób reagowania - konieczność zawiadomienia o śmierci ucznia

Otrzymanie wiadomości, że osoba bliska stałą się ofiarą katastrofy, wypadku samochodowego, zabójstwa czy samobójstwa jest „ ciosem ” psychologicznym dla bliskich. Rodzina i przyjaciele mogą wręcz utożsamiać się z cierpieniem, jakiego doświadczyła ofiara. Najbardziej drastycznym przeżyciem jest śmierć dzieci, które naturalnie nie powinny odchodzić przed osobami dorosłymi. Wszystkie reakcje typowe dla żałoby są. w przypadku rodziców, którzy stracili dziecko, wyjątkowo silne i długo trwające. Zwłaszcza gniew, zgorzkniałość i samoobwinianie, poczucie winy. Powstaje pytanie, na kim spoczywa obowiązek informowania o śmierci ? Nie ma tutaj jednej prostej odpowiedzi. Biorąc pod uwagę doświadczenia służb mundurowych możemy stwierdzić, że w tych instytucjach o śmierci żołnierza lub policjanta powiadamia przełożony, np. dowódca, naczelnik, komendant. Jest to ważne z punktu widzenia nie tylko wizerunku organizacji, ale również

stanowi zapewnienie, że przekazywana wiadomość jest wiarygodna i sprawdzona. Wydaje się naturalne, że o śmierci ucznia lub nauczyciela, która miała miejsce na terenie szkoły lub w związku z zajęciami szkolnymi, wycieczkami, koloniami itp. powinien poinformować rodzinę dyrektor szkoły lub osoba upoważniona (jednak musi ona bezpośrednio kojarzyć się z administracją szkolną). Dotyczy to oczywiście sytuacji, kiedy jest na to czas. Pozostałe przypadki pozostają w gestii policji, lekarzy, psychologów itp. Nie każdy czuje się na siłach do konfrontacji z niekiedy ekstremalnymi emocjami przeżywanymi przez rodzinę, która doświadczyła śmierci np. dziecka. Wówczas trzeba poprosić psychologa lub pedagoga, aby przejął na siebie to zadanie.

1. Powiadamianie o śmierci zawsze powinno się odbywać twarzą w twarz. Należy unikać powiadamiania za pomocą telefonu lub poczty. Jeśli jest to tylko możliwe. Powinno się odbywać w mieszkaniu, nigdy na klatce, w progu drzwi.
2. Prawidłowe powiadamianie o śmierci musi spełnić następujące warunki: dostarczyć niezbędne informacje; - udzielić pierwszego wsparcie dla ofiar; - ochronić godność i okazać szacunek wobec ofiary jak i powiadamianej rodziny.
3. Powiadomienie powinno odbyć się w czasie możliwie jak najkrótszym czasie od ustalenia tożsamości ofiary i ustalenia tożsamości osób mu najbliższych.
4. Przed powiadomieniem należy zebrać informacje o relacjach ofiary z osobą powiadamianą, o stanie zdrowia osoby powiadamianej (zwłaszcza choroby serca, krążenie, cukrzyca itp.) -informacje, które są istotne do przewidywania sposobu reakcji osoby powiadamianej. Osoby powiadamiane mogą reagować w sposób bardzo emocjonalny, mogą potrzebować pierwszej pomocy. Warto przygotować sobie wsparcie pogotowia medycznego, żeby móc umożliwić w razie potrzeby natychmiastową interwencję lekarską.
5. Powiadomienie o śmierci powinno odbywać się przez co najmniej dwie osoby. Jedna udziela informacji, druga zaś obserwuje reakcje osoby powiadamianej. Powiadomienie powinno odbyć się na terenie przyjaznym osobie powiadamianej.
6. Zawiadomienie powinno być możliwie jak najprostsze, bez „owijania w bawełnę” i dorabiania różnych historii. Np. „Mam dla pani/pana bardzo/ złą wiadomość: pani/pana bliski nie żyje”. Powinno się wyrazić współczucie, przykrość i zrozumienie. Tak jak w przypadku standardowych kondolencji. Należy zachować się empatycznie, w razie potrzeby udzielić wsparcia fizycznego np. objąć osobę, podać chusteczkę do nosa. 7. Trzeba być przygotowanym na udzielenie wszystkich informacji jakie będzie wymagała osoba powiadamiana. Osoby te często czują potrzebę dowiedzenia się szczegółów dotyczących śmierci bliskiego, okoliczności itp. (jak, w jaki sposób, kiedy, gdzie). Udzielane informacje powinny być również proste i zwięzłe. Należy unikać drastycznych szczegółów i informacji niepotrzebnych odnoszących się do drugorzędnych elementów sprawy.
7. Należy skupić się na udzieleniu pomocy i wsparcia rodzinie zmarłego - zaproponować pomoc w zawiadamianiu innych bliskich, zapytać się czy jest coś co możemy zrobić dla rodziny zmarłego.
8. Nie należy, po zawiadomieniu o śmierci, zostawiać rodziny i bliskich zmarłego samych, bez opieki. Powinien zostać pracownik socjalny lub psycholog, tak długo, aż minie pierwsza reakcja - szok lub pojawią się osoby bliskie np. członkowie rodziny, znajomi, przyjaciele. Należy podać swoje dane kontaktowe (telefon, ewentualnie adres), aby udzielić informacji lub/i wsparcia, w razie potrzeby. Aby rodzina ofiary nie czuła się pozostawiona sama sobie. Podać namiary instytucji udzielających wsparcia (np. psychologowie).
9. Jeżeli rodzina zmarłego nie znajduje się w miejscu zamieszkania, należy powiadomić

sąsiadów o potrzebie kontaktu z rodziną (powodem jest wydarzenie nadzwyczajne, interwencja z udziałem medyków itp.), natomiast nie należy udzielać szczegółowych informacji sąsiadom, nie należy wspominać o śmierci, aby to nie oni zawiadomili rodzinę zmarłego.

10. W realiach szkolnych rodzina nie powinna dowiadywać się o śmierci ucznia z mediów lub od osób trzecich. Obowiązek informowania leży po stronie personelu szkoły, dyrekcji.
11. Absolutnie unikać należy powierzania zadania informowania o śmierci dzieciom lub nastolatkom.

Sposób reagowania - epizod psychotyczny ucznia

Działania uprzedzające (przykładowe):

1. zrobienie listy symptomów psychotycznych, zaproszenie specjalistę w tej dziedzinie, omówienie skutecznych metod reagowania;
2. omówienie procedury na forum Szkolnego Zespołu Kryzysowego;
3. zapoznanie się i udostępnienie innym „10 tez o schizofrenii” opracowane przez Towarzystwo Psychiatryczne (WPA);
4. sprawdzenie, jak skutecznie wezwać pogotowie ratunkowe w sytuacji zagrożenia zdrowia/życia, także spowodowanym atakami psychozy;
5. opracowanie listy teleadresowej lokalnych organizacji, placówek zajmujących się udzielaniem pomocy osobom chorym psychicznie;

Działania interwencyjne:

1. nie pozostawiaj ucznia samego
2. reaguj spokojnie, łagodnie
3. bez rozgłosu przeprowadź w spokojne miejsce
4. na ile to możliwe, nie rozpowszechniaj w szkole informacji o zdarzeniu
5. zawiadom pogotowie ratunkowe (999, 112) - nie ma na co czekać
6. nie skupiaj się na rozstrzygnięciu, czy to jest psychoza, czy nie - pozostaw to lekarzom

Działania naprawcze:

1. jeżeli uczeń wraca po leczeniu szpitalnym należy przygotować do tego klasę - np. przeprowadzić zajęcia edukacyjne nt. „czym jest choroba psychiczna” (jeżeli fakt choroby jest ogólnie znany);
2. jeżeli uczeń sobie tego nie życzy - nie informować klasy;
3. wziąć pod uwagę skutki uboczne leczenia i choroby przy określaniu wymagań wobec ucznia;
4. konsultować postępowanie z lekarzem oddziałowym, na którym leczy się uczeń, który jednak nie musi udzielić informacji;
5. udzielić elementarnej pomocy rodzicom, w tym wskazać możliwość skorzystania z form pomocy dostępnych w PPP, PZP, przyszpitalnych grup wsparcia.

„10 tez o schizofrenii”

Podstawowe informacje na temat choroby opracowane przez Światowe Towarzystwo Psychiatryczne (WPA)

1. Schizofrenia jest chorobą i wymaga leczenia. Nikomu nie można przypisywać winy za zachorowanie.
2. Schizofrenia jest chorobą o wielu wymiarach i nie jest tylko choroba mózgu. Przebieg choroby jest bardzo różny.
3. Schizofrenia jest nie tylko chorobą, jest także doświadczeniem chorej osoby i grupy najbliższej otaczającej tę osobę (zwłaszcza rodziny) - nierzadko łatwiej unieść ciężar choroby niż wyzwolonych jej przebiegiem doświadczeń.
4. Schizofrenia nie jest chorobą dziedziczną, nie wiadomo co jest przenoszone, najprawdopodobniej sprzyjająca zachorowaniu cecha podatności a nie sama choroba.
5. Schizofrenia nie jest chorobą nieuleczalna i rokowanie jest zróżnicowane, znane są postacie ograniczone do jednego epizodu, późne poprawy i późne wyleczenia.
6. Jest schizofrenia - nie ma „schizofreników”. zawsze obok chorych można dostrzec zdrowe aspekty funkcjonowania u każdej chorej osoby.
7. Chory na schizofrenię nie przestaje być człowiekiem, osobą, obywatelem. Choroba nie podważa człowieczeństwa chorych, nie narusza ludzkiej godności, nie ogranicza praw (poza wyjątkowymi sytuacjami), nie pozbawia ani słabości, ani talentów, choć może je uwypuklać lub ograniczać.
8. Chorzy na schizofrenię nie zagrażają innym bardziej niż osoby zdrowe - większości czynów agresywnych i zabronionych przez prawo dopuszczają się zdrowi, a nie chorzy.
9. Chorzy na schizofrenię oczekują szacunku, zrozumienia i pomocy.
10. Schizofrenia rzuca światło na pytania egzystencjalne, wspólne chorym i zdrowym – o granice poznawalności świata i własnych przeżyć, o granice między złudzeniem a rzeczywistością, o kryteria prawdy i fałszu, o relacje między wolnością a odpowiedzialnością, o granice i determinanty tożsamości, o sens życia, o jego metafizyczne

Sposób reagowania - nadużywanie środków odurzających

Działania uprzedzające (przykładowe):

1. sporządzenie listy symptomów używania, nadużywania środków odurzających zaproszenie specjalistę w tej dziedzinie, omówienie skutecznych metod reagowania;
2. korzystanie z licznych programów edukacyjno - wychowawczych, profilaktycznych, zorganizuj zajęcia na terenie szkoły, udostępnijscenariusze wychowawcom;
3. sprawdzenie w praktyce, jak skutecznie wezwać pogotowie ratunkowe w sytuacji zagrożenia zdrowia/życia, także spowodowanym atakami psychozy;
4. opracowanie listy teledadresowej lokalnych organizacji, placówek zajmujących się udzielaniem pomocy młodzieży używającej środków odurzających, rodzinom, bliskim;
5. dokonywanie (cyklicznie) badań przesiewowych pod kątem używania środków odurzających.

Działania interwencyjne:

1. powiadom wychowawcę klasy;
2. jeżeli podejrzewasz zagrożenie życia lub zdrowia - wezwij pogotowie ratunkowe (999. 112) - pamiętaj, że większość środków odurzających (w tym alkohol) powoduje zagrożenie dla życia;
3. jeżeli zachowania ucznia niosą ze sobą zagrożenia dla niego i innych lub daje on powód do zgorzenia - patrz wskazówki poniżej oraz:
  - a. wezwij rodziców/ opiekunów prawnych do odebrania ucznia ze szkoły;
  - b. wezwij policję (997. 112), straż miejską (986, 112). gdy rodzice odmawiają przyjazdu, nie są w stanie przyjechać lub uczeń ukończył 17 lat;
4. odizoluj ucznia od reszty klasy, uczniów, dbając jednak, aby nie pozostał sam i nie miał dostępu do niebezpiecznych przedmiotów;
5. wezwij lekarza dla stwierdzenia stanu nietrzeźwości (jeśli wcześniej nie wezwano pogotowia);
6. jeżeli incydent dotyczy spożywania alkoholu na terenie szkoły - stanowi wykroczenie z art. 43 ust. 1 *Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi*. Należy o tym fakcie powiadomić policję. Dalszy tok postępowania leży w kompetencji tej instytucji.

Działania naprawcze:

1. poinformuj rodziców ucznia o zdarzeniu
2. skorzystaj z konsultacji pedagoga szkolnego/psychologa lub specjalistów z PPP - omówcie problem i skonstruujcie strategię dalszego działania (interwencji i rozwiązania problemu) wspólnie
3. wesprzyj rodziców, poinformuj, na co powinni zwracać baczną uwagę, nakłaniając jednocześnie do korzystania z pomocy wyspecjalizowanych placówek .
4. jeżeli incydenty będą się powtarzać: zawiadom sąd rodzinny lub policję
5. pilnie podejmij temat używania środków odurzających na godzinie wychowawczej, w tym celu skorzystaj z istniejących programów profilaktycznych lub wyspecjalizowanych placówek .

Wskazówki do postępowania z uczniem, który chce okaleczyć siebie lub innych

- Bądź dyrektywny. Jeśli czas na to pozwala, poinformuj dokładnie, co dziecko ma robić z rękami, nogami, itp. np. jeśli właśnie chce kogoś uderzyć, powiedz: „*opuść ręce*”. Jeśli chce rzucić krzesłem, należy powiedzieć: „*postaw krzesło*”. Jeżeli chce kopać: „*trzymaj stopy na podłodze*”;
- Należy unikać pouczania go, czego nie ma robić, np. nie mówić „*nie bij*”. Zamiast tego należy udzielić wskazówek, co ma robić;
- Należy unikać niejasnych sformułowań typu: „*uspokój się*”, a używać precyzyjnych wyrażeń, takich jak: „*trzymaj ręce w bezruchu*”;
- Jeśli wskazówki werbalne są ignorowane i dziecko w dalszym ciągu zachowuje się agresywnie, próbuje ugodzić innych, czy niszczy mienie, należy uniemożliwić mu to, używając siły fizycznej. Może zaistnieć potrzeba przejścia do bezpośredniego użycia siły fizycznej w sytuacji, gdy brak jest czasu na wskazówki słowne;
- Jeśli jest to możliwe, należy używać takich technik, jak blokowanie, w celu uniemożliwienia osiągnięcia innych, czy okaleczenia siebie;
- Aby nie dopuścić do okaleczenia, należy, jeśli to możliwe unieruchomić dziecku ręce i nogi. Jedyne, co powinno się mówić w takiej sytuacji, to: „*trzymaj ręce w bezruchu, puszcza cię wtedy, gdy twoje ręce będą nieruchome*”. Nie powinno się mówić nic więcej do czasu, gdy dziecko zapanuje nad swoimi kończynami;
- Gdy zaczyna postępować zgodnie ze wskazówkami, należy stopniowo redukować siłę fizyczną. Jeśli ponownie stanie się gwałtowne, znowu powinno być wprowadzone zabezpieczenie fizyczne;
- Użycie siły fizycznej powinno być stosowane tylko w przypadku zagrażającym zniszczeniem czy okaleczeniem i usunięte, gdy tylko sytuacja zostanie uznana za bezpieczną;
- Jeśli zajdzie taka okoliczność, należy wezwać pomoc. Powinno się to zrobić w spokojny sposób, nie okazując emocji;
- Nie dyskutować o zaistniałej sytuacji w obecności dzieci;
- Posługiwanie się siłą fizyczną nie powinno być stosowane w przypadkach, które nie są niebezpieczne, czy destrukcyjne, jak gwałtowne poruszenie się, czy skakanie, itp.;
- Opiekunowie, aby posługiwać się siłą fizyczną, powinni być przeszkoleni przez specjalistę w tej dziedzinie, muszą być kompetentni;
- Ważne jest uświadomienie dziecku, że zachowanie agresywne nie opłaca się. Osiąga się to przez unikanie bezpośredniego ustosunkowywania się do agresywnego zachowania.
- Nie ma dyskusji, pogrózek, ekscytacji (pozytywnego wzmacniania), podobnie też, nie prosi się o przeproszenie, czy rekompensowanie szkód, gdy każda z odpowiedzi mogłaby stać się nagrodą za agresywne zachowanie się.